

OSIĄGNIĘCIA NAUKOWE HABILITANTA

1. Imię i nazwisko:

Stefan Jakobielski

2. Posiadane dyplomy, stopnie naukowe/ artystyczne – z podaniem nazwy, miejsca i roku ich uzyskania oraz tytułu rozprawy doktorskiej:

Magister filologii orientalnej, Wydział Filologiczny Uniwersytetu Warszawskiego, 28 czerwca 1960 roku.

Doktor nauk humanistycznych, 24 czerwca 1969 roku, na Wydziale Filologii Obcych, na podstawie przedłożonej pracy doktorskiej pt. *Inskrypcje koptyjskie z Faras jako źródło do dziejów Biskupstwa Pachoras*, pisanej pod kierunkiem prof. dr Kazimierza Michałowskiego i prof. dr Stefana Strelcyna. Praca ukazała się drukiem jako tom III serii „Faras” pt. *A History of the Bishopric of Pachoras on the Basis of Coptic Inscriptions*. Warszawa 1972.

3. Informacje o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych/ artystycznych:

Od 1961 do 31 sierpnia 2010 r. asystent, a następnie adiunkt w Zakładzie Archeologii Śródziemnomorskiej PAN (od 1 października 2002 adiunkt w wymiarze ½ etatu).

Od 1 września 2010 r. adiunkt w Instytucie Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych PAN (½ etatu).

Jako wykładowca (na umowie o dzieło) w Wyższej Szkole Humanistyczno-Teologicznej w Podkowie Leśnej w styczniu 2008 decyzją Senatu tej uczelni został powołany na stanowisko profesora WSTH.

4. Wskazanie osiągnięcia wynikającego z art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. nr 65, poz. 595 ze zm.):

Chronologia nubijska okresu średniowiecza – inskrypcje, malowidła ścienne i architektura, na podstawie dwudziestu prac wybranych z dorobku naukowego kandydata

Lista prac wybranych jako osiągnięcie naukowe w celu oceny dorobku habilitanta

1. Stefan Jakobielski, 1970, *Nouvelle lecture d'un nom de la liste des évêques, Etudes et Travaux V*, 193-199.
2. Stefan Jakobielski, 1970, *Some Etudes et Travaux V*, 193-199. **Remarks on Faras Inscriptions**, [w:] E. Dinkler (red.), *Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit*, Recklinghausen, 29-39.

3. Stefan Jakobielski, 1974, **Inskrypcje**, [w:] K. Michałowski, *Faras, Malowidła ścienne w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa, 279-312 [także wydania w jęz. angielskim: **Inscriptions**, – *Faras, Wall Paintings in the Collection of the National Museum in Warsaw*, 277-309; i niemieckim: **Inschriften**, – *Die Wandbilder in den Sammlungen des Nationalmuseums zu Warschau*, 287-324.
4. Stefan Jakobielski, 1978, **Inscriptions from Faras and the problems of the chronology of murals**, [w:] *Etudes nubiennes, Colloque de Chantilly 2-4 Juillet 1975*, (IFAO – Bibliothèque d'étude LXXVII), Le Caire, 141-151.
5. Stefan Jakobielski, 1981, **Nubian Christian Architecture**, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 108, 33-48.
6. Stefan Jakobielski, 1982, **Remarques sur la chronologie des peintures murales de Faras aux VIIIe et IXe siècles**, *Nubia Christiana I*, Warszawa, 142-172.
7. Stefan Jakobielski, 1982, **Portraits of the Bishops of Faras**, [w:] J.M. Plumley (red.), *Nubian Studies, Proceedings of the Symposium for Nubian Studies, Selwyn College, Cambridge, 1978*, Warminster, 127-133.
8. Stefan Jakobielski, 1988, **Christian Nubia at the height of its Civilization**, [w:] *General History of Africa* (UNESCO), vol. III: *Africa from the Seventh to the Eleventh Century*, Paris – Berkeley, 194-223.
9. Stefan Jakobielski, 1991, **The inscriptions, ostraca and graffiti**, [w:] D.A. Welsby, C.M. Daniels, *Soba, Archaeological Research at a Medieval Capital on the Blue Nile*, Memoirs of the BIEA, nr 12, London, 274-296.
10. Stefan Jakobielski, 1995, **Chronological Implication of G.M. Browne's Reading of Griffith's Old Nubian Graffito 4**, *Etudes et Travaux XVII*, 29-34.
11. Stefan Jakobielski, 1996, **The Early Christian Period in Nubia**, [w:] *History of Humanity, Scientific and Cultural Development*, vol. III: J. Herrmann, E. Zürcher (red.), *From the Seventh Century BC to the Seventh Century AD*, rozdz. 15.2.3, UNESCO Paris – New York, 326-331.
12. Stefan Jakobielski, 1996, **Nubia w okresie chrześcijańskim**, [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków (Ossolineum), 545-569.
13. Stefan Jakobielski, 2001, **Das Kloster der Heiligen Dreifaltigkeit. Bauphasen des nordwestlichen Anbaus**, [w:] S. Jakobielski, P.O. Scholz (red.), *Dongola-Studien, 35 Jahre polnischer Forschungen im Zentrum des makuritischen Reiches*, Bibliotheca nubica et aethiopica, vol. 7, Warszawa – Wiesbaden, 141-168.

14. Stefan Jakobielski, 2001, **Tentative d'identification de certaines peintures de Faras**, *Etudes et Travaux* XIX, 59-79.
15. Stefan Jakobielski, 2002, **Die Chronologie der Wandmalereien in der Kathedrale von Faras**, [w:] W. Seipel (red.), *Faras. Die Kathedrale aus dem Wüstensand*, Ausstellungskatalog des Kunsthistorischen Museums, Wien, 51-56.
16. Stefan Jakobielski, 2007, **Nubian Scenes of Protection from Faras as an Aid to Dating**, *Etudes et Travaux*, XXI, 43-50.
17. Stefan Jakobielski, Jacques van der Vliet, 2011, **From Aswan to Dongola: The Epitaph of Bishop Joseph (died AD 668)**, [w:] A. Łajtar, J. van der Vliet (red.), *Nubian Voices. Studies in Christian Nubian Culture (= Journal of Juristic Papyrology – Supplement 15)*, Warsaw, 15-35.

Mój wkład w powstanie tej pracy polegał na opracowaniu informacji o charakterze archeologicznym, komentarza o historycznej wartości obiektu oraz wstępnej transkrypcji i facsimile tekstu steli (Jacques van der Vliet – opracowanie tekstu, jego tłumaczenie i komentarz filologiczny). Mój udział procentowy szacuję na 35%. Informacje podobnej natury zawarto w pierwszym akapicie artykułu aby nie było wątpliwości co do indywidualnego wkładu autorów w treść opracowania. Podano tam co następuje: „...is the result of the combined effort of both authors. A certain division of labour was observed, however. Stefan Jakobielski is responsible for the description of the find and its archaeological context at the beginning of this paper as well as for the comments on its historical and religious context that occupy the final section. The presentation of the text and the philological commentary are written by Jacques van der Vliet.” (cyt. s. 15).

18. Stefan Jakobielski, 2013, **Horned Crown – an epigraphic evidence**, *Etudes et Travaux* XXVI,1, 325-337.
19. Stefan Jakobielski, 2013, **Katedra w Faras / Faras Cathedral**, [w:] *Wielkie Królestwa chrześcijańskie w Nubii/ The Great Christian Kingdoms of Nubia* (red. D. Bagińska), Poznań: Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, 20–29.
20. Stefan Jakobielski, 2014, **Malowidła z Faras. Pół wieku po odkryciu**, [w:] S. Szafranski, M. Kądziała, M. Tobota, M. Ząbek (red.). *Sztuka Afryki w kolekcjach i badaniach polskich*, w serii: Biblioteka Naukowa Muzeum Narodowego w Szczecinie, Seria Etnologiczna, Szczecin, 253-280.

Omówienie celu naukowego ww. prac i osiągniętych wyników wraz z omówieniem ich ewentualnego wykorzystania.

Zasadniczy wpływ na kierunek mojej działalności naukowej tuż po ukończeniu studiów egiptologicznych na Wydziale Filologii Uniwersytetu Warszawskiego (specjalizacja: język koptyjski) miał niewątpliwie udział w kierowanych przez profesora Kazimierza Michałowskiego w latach 1961–1964 pracach wykopaliskowych Faras (starożytnym Pachoras) w Sudanie. Moim zadaniem było opracowywanie materiału epigraficznego, którego gros pochodziło z okresu chrześcijańskiego. Studia nad inskrypcjami, a następnie praca przy niezwyklej wartości malowidłach ściennych odkrytych w katedrze faraskiej (inventaryzacja malowideł i identyfikacja tematów przedstawień), którymi przyszło mi się zajmować w terenie, i wczesne moje prace włączając doktorat na temat dziejów biskupstwa faraskiego, zdeterminowały na lata przedmiot moich zainteresowań badawczych. Opracowywanie materiału z Faras wpłynęło także na wybór prac przedstawionych we wniosku habilitacyjnym. Są one poświęcone wyłącznie zagadnieniom szeroko pojętej chronologii Nubii średniowiecznej; pominięte zostały natomiast inne problemy badawcze, którymi zajmowałem się podczas 45 lat prac w Nubii, w tym praktycznego kierowania czterdziestoma kampaniami wykopaliskowymi w Starej Dongoli (1966-2006), najpierw w zastępstwie prof. Michałowskiego (do 1980), potem samodzielnie. W pracach przedstawionych we wniosku szczególne miejsce zajmują zagadnienia chronologii (bądź periodyzacji) malarstwa faraskiego, stanowiącego, mimo nowych odkryć, ciągle jeszcze najbogatszy zespół malowideł nubijskich wykonywanych w jednej budowli w ciągu siedmiu wieków. Zabytki z Faras po pięćdziesięciu latach od odkrycia doczekawszy się nowych galerii w Muzeach Narodowych w Warszawie i Chartumie ponownie znalazły się w centrum zainteresowania nubiołógów, kontynuowanie zatem w badaniach tematyki faraskiej (co w istocie prowadziłem do dziś) stało się znów aktualne.

Chronologia Nubii chrześcijańskiej nie ma źródeł historycznych na miarę takich, jakimi mogli posłużyć się badacze starożytności ustalając chronologię świata śródziemnomorskiego. Do niedawna niemal jedynym źródłem informacji o Nubii, i to w dużym stopniu niepewnym, były relacje pisarzy i podróżników arabskich (de facto wydane w większym zbiorze dopiero w latach 70-tych ubiegłego wieku). Taki stan rzeczy powoduje, że szczególnego znaczenia nabierają znaleziska archeologiczne, w tym przede wszystkim inskrypcje odkrywane w toku wykopalisk, wypełniając liczne luki w znajomości jej dziejów. Swoiście, ważną rolę ma tu

malarstwo ścienne, którego jednym z istotnych tematów są przedstawienia władców nubijskich oraz dostojników dworu i Kościoła.

Początek moich badań nad chronologią nubijską, tuż po zakończeniu kampanii wykopaliskowych, dała *de facto* inskrypcja znana dzisiaj powszechnie jako *Lista biskupów Pachoras* wykonana tuszem na ścianie baptysterium katedry faraskiej, która podaje imiona kolejnych biskupów diecezji faraskiej poczynając od jej założenia w pierwszej ćwierci VII wieku aż do roku 1169. Zawierała imię, liczbę lat episkopatu, dzień i miesiąc zgonu; roku nie zapisywano, a miejscowo także inne dane o zmarłym. Znaczna część tych informacji się zachowała ale mimo wstępnej publikacji tego dokumentu [por. S. Jakobielski, *La liste des évêques de Pakhoras*, *Etudes et Travaux I* (1966), 151-170], prace nad jej odczytaniem i uzyskanymi danymi były kontynuowane przez wiele lat. *Nota bene* ostatnie moje tłumaczenie listy zamieszczone jest w krótkim artykule: *Katedra w Faras* **poz. 19** wraz z przekładami na język polski i angielski innych inskrypcji z Faras, w tym także koptyjskiej steli fundacyjnej katedry, której *editio princeps* stanowiło przedmiot jednej z moich wcześniejszych publikacji [por. S. Jakobielski, *Two Coptic Foundation Stones from Faras*, w: *Mélanges offerts à Kazimierz Michałowski*, 1966, 103-109].

W toku kolejnych opracowań dane uzyskane dzięki *Liście*, wzbogacone o informacje pozyskane z inskrypcji znajdujących się na biskupich stelach nagrobnych, graffiti i legendach do malowideł, jak również ze źródeł archeologicznych (np. ewidencja przebudów wnętrza katedry) pozwoliły ustalić z dużą dokładnością daty i okresy episkopatów poszczególnych biskupów. Co więcej, to właśnie, dzięki *Liście* możliwe było precyzyjne wydatowanie licznych portretów biskupich, które zdobiły ściany katedry faraskiej. To z kolei pozwoliło przyporządkować, na podstawie obserwacji natury stylistycznej, inne dzieła pochodzące z tych samych warsztatów artystycznych do okresów odpowiednich episkopatów. W ten sposób stworzona została podstawa chronologii malarstwa faraskiego, która następnie była wykorzystywana i uzupełniana w kolejnych moich pracach naukowych.

Pierwszym przykładem uzupełnień lektury *Listy*, jest **poz. 1**: *Nowa lektura jednego z imion z Listy Biskupów*. Uzupełnia ona dokument o imię Pilatos odczytane na podstawie monogramów zachowanych na elementach architektonicznych, które skojarzono z możliwym okresem jego episkopatu w Faras.

Problematyka poruszona w artykule *Kilka uwag na temat inskrypcji z Faras* (**poz. 2**) przedstawiona została podczas pierwszej konferencji nubilogicznej w Essen zorganizowanej z okazji wystawy malowideł faraskich w Villa Hügel w roku 1969. Praca ta porusza dwa różne zagadnienia dotyczące chronologii nubijskiej: omówienie charakteru nowoodkrytego materiału epigraficznego z Faras oraz jego klasyfikację, jak również publikację inskrypcji w języku koptyjskim na bloku piaskowca upamiętniającej mianowanie przez króla Georgiosa I

dostojnika, którego imię pozostaje nieczytelne, na stanowisko *domestikosa Pachoras*. Powiodło się zrekonstruować przeważającą część tego bardzo zniszczonego tekstu, który przypadał na czasy episkopatu Kyrosa w Faras i eparcha Nobadii Zacharii na tyle, że można było przyjąć, że tekst napisano w r. 868 lub 878, oraz ustalić, że panowanie tego znanego władcy (jako młody książę Georgios posłował do Bagdadu w r. 836) rozpoczęło się oficjalnie najwcześniej dopiero w r. 856. Dziś wiemy, że zmarł ok. r. 877, wtedy natomiast sugerując się przekazami o jego długowieczności przyjmowano, że mogło to nastąpić bezpośrednio przed panowaniem Zacharii syna Georgiosa znanego nam z fundacji Kościoła na Południowym Stoku Komu w Faras, tj. przed rokiem 915.

W pierwszej części tego artykułu zaprezentowana została też klasyfikacja ilościowa materiału epigraficznego odkrytego w Faras, z uwzględnieniem różnorodności językowej tego zespołu, gdzie w różnym stopniu występują języki: grecki, staronubijski oraz koptyjski. W skrócie przedstawiono rolę i zakres używania poszczególnych języków oraz poruszono problematykę ich wzajemnych relacji. W materiale epigraficznym z Faras obok tekstów prawidłowych tj. takich, w których używany jest wyłącznie jeden język, występują również teksty mieszane – greko-nubijskie, brak jest natomiast inskrypcji koptyjsko-nubijskich. Rozwinięcie tego zagadnienia znalazło się mojej pracy **poz. 3** (*Inskrypcje/ Inschriften/ Inscriptions*), która została opublikowana w dziele *Katalog malowideł ściennych z Faras w Muzeum Narodowym w Warszawie* pióra K. Michałowskiego. Opracowanie to dotyczy głównie legend i dedykacji przy malowidłach. Te napisy, odczytane i kopiowane przeze mnie w trakcie wykopalisk, stanowiły nieodłączną część opisów inwentarzowych i jako takie publikowane były już wcześniej (np. w katalogach malowideł z Faras oraz ich wystaw czasowych w Berlinie, Essen, Zurichu i Wiedniu w latach 1968–1970). Wartość omawianego opracowania polega przede wszystkim na komentarzach do poszczególnych zabytków oraz prezentacji dokładnych przerysów tekstów, co pozwala na analizę porównawczą materiału paleograficznego. Takie studia mają kapitalne znaczenie przy przyporządkowywaniu malowideł do konkretnego warsztatu malarskiego.

Podobny charakter opracowania katalogowego ma publikacja zespołu inskrypcji, ostraków i graffiti (**poz. 9**) z Soba, stolicy starożytnej Alodii leżącej w pobliżu dzisiejszego Chartumu, którą wykonałem w ramach współpracy z misją brytyjską kierowaną przez dr Dereka Welsby'ego. Oprócz oczywistych wartości poznawczych publikowanego materiału, istotnym osiągnięciem tego opracowania jest potwierdzenie niepewnego dotychczas faktu czasowego zjednoczenia królestw Alodii i Makurii w IX w. Wśród publikowanego zespołu znajduje się m. in. *editio princeps* steli nagrobnej króla Dawida.

Polemiczny charakter ma z kolei publikacja greko-nubijskiej legendy do malowidła z Faras przedstawiającego postać królewską. Problem ten został zaprezentowany podczas kongresu

International Society for Nubian Studies w Chantilly pt. *Inskrypcje z Faras i problem chronologii malowideł ściennych* (**poz. 4**). Impuls do przedstawienia tego, jeszcze nie w pełni zrozumiałego tekstu legendy odnoszącej się do króla Moyse Georgiosa z II połowy XII wieku dało nierzetelne opracowanie autorstwa Franza Altheima i Ruth Stiehl. Publikacja ta – ‘*Inschriften aus Faras*’ – zamieszczona w monumentalnym dziele ich redakcji *Christentum am Roten Meer*, vol. I, Berlin – New York 1971, 487-508, zawiera, oprócz irracjonalnych i niezasadnych poprawek już opublikowanych tekstów, które jakoby były „von Jakobielski falsch gelesen” (s. 501), informację o domniemanej dacie. Autorzy doszukali się w inskrypcji nieistniejącej tam daty, która miałaby zasadniczo zmieniać ustaloną ogólną chronologię malowideł z Faras. Co zaś do wspomnianej legendy, była ona później, w miarę postępów w odczytaniu kolejnych, trudnych do zrozumienia fragmentów, publikowana dwukrotnie, ostatnio przez. A. Łajtara, [*Varia Nubica XIII, JJP 39* (2009), 89-97].

Nierzadko zdarza się, że autor opracowania tekstu nie uświadamia sobie znaczenia swego odkrycia. Miało to miejsce np. w przypadku graffito wykonanego na powierzchni jednego z malowideł w kościele w es-Sebu‘a. Tekst ten, opublikowany po raz pierwszy przez Francisa Ll. Griffitha, z datą 795 r. wydawał się jedną z ważniejszych wskazówek dla ustalenia wieku najstarszych dzieł malarskich z katedry Paulosa w Faras na II połowę VIII w. Co więcej, tekst ten pozwalał również założyć, że w r. 704 przyjęto w historiografii Nubii nową rachubę czasu, którą kojarzono ze zjednoczeniem królestw. Kiedy G. Michael Browne powtórnie opublikował to graffito [*EtTrav XVII* (1995), 17-21], okazało się, że nie zawiera ono żadnej daty. Niemniej, naukowiec ten pozostawił tak ważne odkrycie bez stosownego komentarza. Korygowaniu tych opinii i konsekwencjom chronologicznym tej zmiany poświęciłem zatem artykuł *Chronologiczne konsekwencje lektury Browne’a staronubijskiego graffito nr 4 (z publikacji) Griffitha* (**poz. 11**).

Dane chronologiczne, uzyskiwane w miarę opracowywania kolejnych inskrypcji, w tym także stel nagrobnych, były i nadal są wykorzystywane przeze mnie w pracach nad chronologią nubijskiego malarstwa ściennego z katedry Faras. To właśnie ten zespół malowideł, mimo późniejszych odkryć w Starej Dongoli, i Banganarti, jest najliczniejszy i najbardziej reprezentatywny dla sztuki nubijskiej. Ustalona dlań ramową chronologię można odnieść do tendencji artystycznych panujących w całym królestwie. Malarstwu faraskiemu poświęciłem kilka prac pisanych w różnym stadium opracowania malowideł, poczynając od *Uwag o chronologii faraskich malowideł ściennych z VIII i IX w.* (**poz. 6**), – publikacji w swym założeniu pomyślanej jako rodzaj monografii uwzględniającej wszystkie (także niezdjęte ze ścian katedry) malowidła z opisem ich rozmieszczenia we wnętrzu, identyfikacji tematycznej, informacji epigraficznej i klasyfikacji pod względem stylu, w której wyodrębniono trzy grupy w ujęciu chronologicznym, z których najliczniejsza pierwsza

dotyczyła pierwotnego wystroju katedry Paulosa. Wnioski tego opublikowanego w 1982 r. artykułu pozostają aktualne do dzisiaj, zmieniała się jedynie terminologia, a część niezidentyfikowanych jeszcze wówczas przedstawień znalazła właściwe określenie.

W miarę pozyskiwania nowych danych ze studiów nad strojem liturgicznym, analogiom i określeniom przynależności stylistycznej przedstawień na malowidłach, pasjonującym tematem stało się datowanie portretów biskupich w Faras. Ich ostateczna chronologia zaprezentowana została w artykule *Portrety biskupów faraskich* (poz. 7). Zebrane tam wszelkie informacje o tych dostojnikach Kościoła nubijskiego mogą służyć do identyfikacji ich przedstawień. Pracę uzupełnia tabela chronologiczna, gdzie uwidoczniono rozwój badań nad tą problematyką uwzględniając wszystkie publikowane wcześniej hipotezy. Identyfikację dostojników dworu na malowidłach faraskich prezentuje natomiast późniejsza moja praca: *Próba identyfikacji niektórych malowideł z Faras* (poz. 14). Porusza ona problematykę kilku przedstawień, w tym identyfikację portretu króla Georgiosa I. Jego podobizna nie była umieszczona w apsydzie katedry faraskiej, jak uważano dotychczas (gdzie przedstawiono innego władcę o nieznanym nam imieniu z początków X wieku) ale w tzw. Kaplicy Południowej obok wizerunku biskupa Iesou I. Zaprezentowałem także hipotetyczne identyfikacje Matek Królewskich: Mariam z końca IX w i początku X w. oraz Mari z II połowy XII w. Zapewne z końca tego wieku pochodzić może także wizerunek biskupa w hełmie z półksiężycem, który jako dostojnik dworu o imieniu Aron z tytułem *abba* został uwieczniony w takim-że nakryciu głowy na innym, nieco wcześniejszym malowidle. Biskup Faras Aron (nie zaś Aaron z *Listy Biskupów*) znany jest z korespondencji odkrytej w Qasr Ibrim. Korony w kształcie hełmu z półksiężycem (i na ogół z parą rogów), które dotychczas, na podstawie przedstawień z Abd el-Qadir i Faras, uważano za element stroju eparcha, zaczęły być interpretowane jako korony królewskie [por. W. Godlewski, *Bishops and kings. The official program of the Pachoras (Faras) cathedrals w: Acts ISNS Warsaw 2006*, t. I, Warsaw 2008, 272-274]. W odpowiedzi na tę niepewną hipotezę, przedstawiłem w pracy *Korona rogata – dowody epigraficzne* (poz. 18) wszystkie teksty dotyczące takich przedstawień. Nie są one liczne, ale żaden nie odnosi się do wyobrażenia króla, który jeszcze w XII w. nosi inny, bizantyjski typ korony. W publikacji tej zebrano także pełną bibliografię dotyczącą wszystkich znanych dotychczas nubijskich typów koron w formie hełmu. Portrety z Banganarti pochodzące ze schyłkowego okresu chrześcijaństwa w Nubii nie pozostawiają wątpliwości, że ten typ korony używali dostojnicy dworu, nie wyłączając zapewne i miejscowych władców, niemniej brak jest z tego okresu jakiegokolwiek epigraficznego potwierdzenia tego faktu.

W poszukiwaniu narzędzi do określenia chronologii malowideł moją uwagę zwróciły tzw. sceny protekcji, jak również możliwość użycia ich schematów do datowania dzieł malarskich,

co zostało zaprezentowane w pracy: *Nubijskie sceny protekcji z Faras jako pomoc w datowaniu* (**poz. 16**). Przedstawienia miejscowych dostojników pod opieką świętych postaci są charakterystyczne dla malarstwa nubijskiego. Udało się wyróżnić kilkanaście wariantów podporządkowanych pięciu zasadniczym typom układu postaci. Sklasyfikowałem je następująco: typ 1. protegujący stoi za protegowanym (IX–X w.); typ 2. protegowany i protegujący stoją obok siebie (koniec X–XI w.); typ 3. niewielkie postaci protektorów wyłaniają się z niebios (II poł. XI w.); typ 4. protegowany przedstawiony na tle protegującego, jakby uniesiony w górę (XII w.); 5. protegujący stoi przy protegowanym, schowany nieco z tyłu, w pełnej postaci, półpostaci albo figurze mniejszych rozmiarów (koniec XII–XIV w.).

Przez niemal 50 lat od odkrycia pierwszych malowideł w Faras, ich zbiorcza prezentacja w pracy Kazimierza Michałowskiego: *Die Kathedrale aus dem Wüstensand* (1967) i *Faras, malowidła ściennie w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie* (1974), wykorzystywana była jako materiał źródłowy do licznych przyczynkowych opracowań. Od tego czasu wiele tematów malowideł inaczej określono, a ich chronologia została doprecyzowana. Pierwotny podział na style malarskie zastąpiono chronologicznym podziałem na warsztaty malarskie. W tej sytuacji widząc pewnego rodzaju lukę informacyjną uznałem za niezbędne dokonanie przynajmniej krótkiego zarysu chronologii faraskiego malarstwa. Okazję do tego stworzyło wydanie katalogu wystawy zabytków z Faras zorganizowanej w Kunsthistorisches Museum w Wiedniu w 2002 r. gdzie zamieściłem artykuł *Chronologia malowideł z Katedry w Faras* (**poz. 15**). Temat ten po dziesięciu latach podjąłem na nowo, przedstawiając aktualny stan badań nad chronologią wraz z odpowiednią bibliografią w pracy pt. *Malowidła z Faras, pół wieku po odkryciu* (**poz. 20**) wydanej po polsku, jako że w zamierzeniu została ona przeznaczona dla szerszego kręgu zainteresowanych, czemu także miało służyć umieszczenie jej w zbiorczym tomie prac o sztuce Afryki.

Predylekcja do chronologicznej systematyzacji tekstów i malowideł pozwoliła mi zastosować tę metodę przy opracowaniu architektury budowli o 40 pomieszczeniach dobudowanej do klasztoru w Starej Dongoli, co zaprezentowano w artykule *Klasztor Świętej Trójcy. Fazy budowy północno-zachodniego aneksu* (**poz. 13**). Praca przedstawia stan wiedzy o tej części klasztoru w roku 2000. Aneks klasztorny, stopniowo rozbudowywany od X po XIII wiek był badany przeze mnie podczas regularnych prac misji archeologicznej pod moim kierownictwem od 1989 do 2006 r. Omawiany kompleks pierwotnie złożony był z dwu budynków, z których północny służył czasowo jako część głównego budynku klasztornego i podbudowa jego piętra, południowy zaś był zapewne miejscem kontaktów klasztoru ze światem zewnętrznym, gdzie przyjmowano ofiary od wiernych. Przestrzeń dzieląca oba budynki włączona została w obszar budowli i pod koniec XI wieku stała się osią nowej

koncepcji architektonicznej aneksu i jego główną kaplicą. Inna kaplica powstała obok wcześniej – ok. połowy XI w. – dzięki działalności archiprezbitra, *archistylitesa* (autorytet duchowy) i opata klasztoru pod wezwaniem św. Antoniego, Georgiosa (od 1064 roku biskupa, później arcybiskupa Dongoli). Wnętrza stopniowo zaczęły pokrywać malowidła ściennie (część z nich o wielkiej wartości ikonograficznej i artystycznej), których tematyka sugerowała przeznaczenie terapeutyczne przynajmniej części obiektu. Jedyna cela o charakterze mieszkalnym na parterze tego ogromnego budynku mogłaby świadczyć, że przebywał tu stale ktoś, do kogo przychodzono w celu uzyskania porady, czy to leczniczej czy duchowej. Przy ścianie wschodniej z ołtarzem znajdowało się miejsce do modlitwy. Nad ołtarzem zapisano teksty liturgiczne, które dotyczyły konsekracji wina do komunii udzielanej przy użyciu uprzednio przeistoczonego chleba. Teksty te wykorzystywano w wypadku udzielania Komunii Świętej w dni powszednie, kiedy mszy, z zasady, nie odprawiano. Część północna kompleksu poświęcona została niewątpliwie kultowi zmarłych. Być może złączone budynki pełniły funkcję tzw. *xenodocheionu* – instytucji rodem z Bizancjum, będącej rodzajem przytułku i szpitala, gdzie prowadzoną terapię miała skutecznie wspomagać bliskość pochówków świątobliwych mężów, w szczególności zaś nocna modlitwa przy ich grobach. Sam Georgios znalazł tu w 1113 r. miejsce wiecznego spoczynku (i doczekał się pośmiertnej weneracji) w krypcie specjalnie dlań przygotowanej. Jej ściany szczelnie pokryto tekstami religijnymi, w tym homiliami maryjnymi przypisywanymi Ewodiuszowi, biskupowi Rzymu i Cyrylowi Jerozolimskiemu, a także tekstami paramagicznymi i magicznymi. Miały one chronić od wszelkich złych mocy doczesne szczątki arcybiskupa i pochowanych później tam eklezjastów. W wieku XII w. prace nad rozbudową kompleksu były jeszcze kontynuowane. Dobudowano pomieszczenia magazynowe i umocniono obiekt wznosząc wysunięte na zewnątrz półkoliste konstrukcje, przypominające wieże.

Liczne teksty z Dongoli (analizowane szczegółowo przez Adama Łajtara) odnoszące się do osoby Georgiosa i jego aktywnej działalności nie są oczywiście jedynymi dokumentami epigraficznymi odkrytymi w klasztorze, wykopaliska w nim dostarczają wiele materiału onomastycznego. Wśród zachowanych imion znaczących postaci związanych z historią klasztoru szczególne miejsce zajmuje Józef, Biskup Asuanu, pochowany w r. 668 w Dongoli w Kościele Klasztornym, w którym odkryto jego epitafium. To znalezisko jest tematem wspólnej naszej pracy z Jacquesem van der Vlietem (który przetłumaczył stelę i opatrzył ją komentarzem filologicznym) pt. *Z Asuanu do Dongoli: Epitafium Biskupa Józefa (zm. w 668 r.): poz. 17*. Kopt Józef, z nieznanym nam przyczyn opuścił biskupstwo w Asuanie; w Dongoli był traktowany (według steli) jako „były biskup”, wykonywał tu jednak obowiązki duszpasterskie mimo iż, jak wynika z wielu źródeł, w Dongoli od połowy VI w. panował obrządek melkicki. Makuria przyjęła monofizyczny kierunek religijny dopiero za króla Merkuriusza w końcu VII wieku. Mniej więcej w tym czasie wiele budowli kościelnych

zostaje przebudowanych otrzymując kopułę centralną, dotyczy to prawdopodobnie także Kościoła Klasztornego. Pochówek biskupa, o ile go dobrze identyfikujemy, datuje się z warstwy z okresu przed przebudową. Czy monofizyta Józef przybywa tu prowadzić pracę misyjną? Czy nasze informacje o czasie zmian religijnych w Dongoli są właściwe? Tekst steli stawia wiele pytań bez odpowiedzi, jest natomiast unikalny w każdym względzie; tylko wstępne informacje o zmarłym i data jego zgonu wyrażone są po grecku (w języku zapewne lepiej znanym w stolicy Makurii), zaś podstawowy tekst, napisany niemal bezbłędnie po koptyjsku, nie zawiera żadnej typowej dla stel formuły. Jest to właściwie poetycki panegiryk o biskupie Józefie nie znajdujący analogii wśród innych tekstów nagrobnych, a ponadto, najstarsza datowana inskrypcja z terenu Dongoli.

W przypadku każdej nowej, żywo rozwijającej się dyscypliny naukowej, a taką właśnie jest nubologia, szczególne znaczenie zdają się mieć krótkie, sumaryczne artykuły, zwłaszcza o charakterze encyklopedycznym, które referują aktualny stan wiedzy i pozwalają na pełniejsze wykorzystanie nowych ustaleń w odpowiednim kontekście historycznym, w tym oczywiście także dotyczących chronologii. Przykładem może tu być wzmiankowany wyżej artykuł podający podstawowe informacje o katedrze faraskiej (por. poz. 19), do którego dołączono nowe tłumaczenia inskrypcji istotnych dla jej historii. Innym zaś przykładem, szersza moja praca napisana dla *Historii Afryki* wyd. UNESCO pt. *Chrześcijańska Nubia u szczytu swej cywilizacji* (poz. 8). Przedstawia ona historię Nubii od VII po XII wiek na podstawie arabskich źródeł pisanych, które uzupełniono wynikami badań archeologicznych i epigraficznych zgodnie ze stanem badań w roku 1987. W rozdziałach: 'Wczesne stosunki z muzułmańskim Egiptem', oraz 'Na wschód i zachód od Nilu' omówiono kwestie zjednoczenia królestw nubijskich, pierwsze starcia z Arabami, traktat zwany *baqtem*, jak również sytuację geograficzną królestwa wraz z opisem lokalnej oraz sąsiedniej populacji. Kwestia osadnictwa i aglomeracji typu miejskiego zaprezentowana jest w następnej części pt. 'Dongola, Faras i inne miasta', gdzie uwzględniono wyniki polskich prac wykopaliskowych. Następne rozdziały to 'Uwarunkowania gospodarcze i społeczne' i 'Historia polityczna poczynając od IX w.'. Organizację i rolę Kościoła w Nubii omówiono w rozdziale 'Rozwój Kościoła'. Pracę zamyka część 'Sztuka i architektura', w której zaprezentowano przede wszystkim rozwój nubijskiej architektury sakralnej (według koncepcji P. Gartkiewicza) i malarstwa ściennego z Faras (według opracowań M. Martens-Czarneckiej). Dziesięć lat później można już było uwzględnić znacznie bogatszy materiał pochodzący z wykopalisk prowadzonych w stolicach nubijskich królestw: Dongoli i Soba. Prace te w znaczący sposób wzbogaciły wiedzę na temat wczesnego okresu rozwoju architektury sakralnej, która, jeśli chodzi o wzorce, pozostawała pod wpływami Bizancjum, a jeśli chodzi o dekorację architektoniczną czerpała raczej z egipskich korzeni. Spostrzeżenia te wykorzystałem w pracy: *Nubia, okres wczesnochrześcijański* (poz. 11), która przeznaczona była do jednego z

tomów monumentalnego dzieła *History of Humanity*. Omówione zostały tu jedynie początki cywilizacji Nubii wczesnośredniowiecznej, które przypadały na okres VII w. tj. przyjęcie chrześcijaństwa, formowanie się królestw jak również połączenie Nobadii i Makurii w jeden organizm państwowy przy zachowaniu różnic gospodarczych.

Uzupełnieniem ogólnych prac o Nubii może być wydane znacznie wcześniej (1981) – kiedy nie było jeszcze publikacji studiów nad architekturą Nubii średniowiecznej przedsięwziętych przez Petera Grossmanna, Przemysława Gartkiewicza, Włodzimierza Godlewskiego i innych – sumaryczne opracowanie pt. *Chrześcijańska architektura nubijska* (**poz. 5**). Prezentuje ono materiały pochodzące z północnej części Nubii oraz z wczesnych polskich prac w Starej Dongoli. Przedstawiono w nim dosyć szczegółowo problemy aglomeracji miejskich, architekturę mieszkalną, znane założenia pałacowe i monastyczne, a następnie rozwój najlepiej znanych obiektów architektury sakralnej według wczesnych prac Williama Y. Adamsa i P. Gartkiewicza.

W połowie lat 90-tych, z przeznaczeniem do dzieła zbiorowego *Historia Afryki* wydanego przez historyków Uniwersytetu Warszawskiego, opracowałem popularny zarys dziejów Nubii pt. *Nubia w okresie chrześcijańskim* (**poz. 12**). Praca ta, gdzie szczegółowo uwzględniono wyniki badań polskich nubiologów, pozostaje w dużej mierze aktualna, choć niezwykle intensywne prace archeologiczne w Nubii, spowodowały już konieczność jej poważnego uzupełnienia. Materiały pochodzące z kolejnej akcji ratunkowej na IV katarakcie nilowej, odkrycia rewelacyjnych inskrypcji i malowideł w Rafaelionie w Banganarti, pałaców, kościołów i fortyfikacji w Dongoli, nowych zespołów malowideł ściennych w tzw. Meczecie Dongolańskim i tamtejszym kościele Archaniola Rafała, to tylko niektóre z nich. Każdy sezon badawczy przynosi nowe dane bogato uzupełniając obraz kultury średniowiecznej Nubii. Jej historię można już pisać na nowo, lecz uzyskane dzięki tekstom ustalenia dotyczące chronologii jej dziejów i jej malarstwa omawiane wyżej, nadal pozostają niezmiennie.

Warszawa, dn. 22 stycznia 2016 r.

(Stefan Jakobielski)